

บทที่ ๔
ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบาย เรื่องธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๔.๑ ความนำ
- ๔.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๔ ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๕ ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๔.๖ สรุปท้ายบท
- ๔.๗ คำถามท้ายบท
- ๔.๘ เอกสารอ้างอิง

๔.๑ ความนำ

คำว่า ธาตุ หมายความว่า สภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะและสภาพของตนเองอยู่เสมอ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือวิปริตแปรผันไปเป็นอื่น สภาวะธรรมนั้นแหละเรียกว่าธาตุ หรือจะเรียกว่าทรงไว้ก็ได้ ดังเช่น สภาวะธรรมใดทรงไว้ซึ่งความแข็ง สภาวะธรรมนั้น หรือ ธรรมชาตินั้น เรียกว่า ธาตุดิน หรือ สภาวะธรรมใดทรงไว้ซึ่งความร้อน สภาวะธรรมนั้นเรียกว่าธาตุไฟ ดังนั้นเป็นต้น การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย โดยการยกขึ้นสู่ธาตุนั้นก็เพื่อประโยชน์ให้รู้ว่า สภาวะธรรมทั้งหลายนั้นมีอยู่ หรือทรงอยู่ หรือมีอยู่เอง เป็นอยู่เองตามเหตุ ตามปัจจัย หาได้มีใครผู้ใดมาทำให้เป็นเช่นนั้น เช่นนี้ไม่ โดยเป็นสภาพที่ว่างเปล่า ปราศจากชีพ ปราศจากบุคคล เป็นนิช สัตตะนิสชีวะธรรมคือ เป็นธรรมชาติที่ปราศจากสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา จึงตรัสเรียกว่า ธาตุ^๑

๔.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ธาตุ เป็นสิ่งที่ทรงไว้ ซึ่งสภาวะของตน ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นที่เป็นไปตามธรรมนิยาม เป็นสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติ^๒ หรือสภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตนไว้ เป็นสิ่งที่ เป็นมูลเดิมของสัตว์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย มีองค์ประกอบอยู่ ๑๘ ประการ ไม่มีผู้สร้างขึ้นไม่มีผู้บันดาลขึ้น และมีรูปลักษณะหน้าที่อาการเป็นแบบเฉพาะตัว สามารถกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ ความหมายของธาตุ ๑๘

ธาตุ ๑๘^๓ หมายถึง สภาวะธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ และลักษณะของตนโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือวิปริตแปรผันเป็นอย่างอื่น^๔ วจนัตถะของคำว่า ธาตุ คือ อตตโน สภาวํ ธาเรตติ = ธาตุ แปลว่า ธรรมชาติใดทรงไว้ซึ่งสภาพของตนฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ^๕

คัมภีร์อรรถกถาอติวุตตก ปราภวข้อความเกี่ยวกับธาตุว่า ชื่อว่า

๑) ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผล และสภาวะของตน เพราะว่า บรรดาผล และสภาวะทั้ง ๒ อย่างนี้ สิ่งที่เกิดผล

๒) ชื่อว่าธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ซึ่งผลของตน และสภาวะของตน นอกจากนี้

๓) ชื่อว่า ธาตุ เพราะหมายความว่า ทรงไว้ เฉพาะสภาวะอย่างเดียวย^๖

^๑ อง.ติก. (ไทย) อุปาทสูตร ๒๑/๓๒๒/.

^๒ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๖.

^๔ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๙๑.

^๕ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา, ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๖.

^๖ ขุ.อติ.อ. (ไทย) ๑/๔/ - /๓๔๓.

ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือ มีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีอดีต มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูปลักษณะกิจการเป็นแบบเฉพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่าง^๗

ธาตุ แปลว่า วัตถุเดิม สิ่งที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้า ส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ พุทธอีกที่ธาตุ คือ พื้นเดิมของแต่ละสิ่งนั่นเอง^๘

โดยสรุป ธาตุ แปลว่า สภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตัวไว้ หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ตามสภาพของตน หรือตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สิ่งที่เป็นมูลเดิม หรือสิ่งที่ถือเป็นส่วนสำคัญที่คุ้มกันเป็นร่างของคน สัตว์ สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย อันได้แก่ ธาตุ ๔ ธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘ สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งเป็นธรรมชาติอันเป็นปกติของตนเอง ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่ประการใด

ธาตุเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคทางแจกอายตนะออกไปเป็น ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิญญานธาตุทั้ง ๗ แล้วจึงตรัสไว้ ๑๘ อย่าง รวมกับอายตนะ ๑๑ ที่เหลือ คือ

(๑) จักขุธาตุ จักขุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รูปรามณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ จักขุปสาท^๙

(๒) โสตธาตุ โสตะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่สัททามณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท

(๓) ฆานธาตุ ฆานะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่คันธารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ฆานปสาท

(๔) ชิวหาธาตุ ชิวหา ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รสารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาปสาท

(๕) กายธาตุ กายะ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่โณภูริัพพารมณ์มากระทบได้ องค์ธรรม ได้แก่ กายปสาท

(๖) รูปธาตุ รูปารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับจักขุปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ สีต่างๆ

(๗) สัทธาธาตุ สัททารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับโสตปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ เสียงต่างๆ

(๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับฆานปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ กลิ่นต่างๆ

(๙) รสธาตุ รสารมณ์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาทได้ องค์ธรรม ได้แก่ รสต่างๆ

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๒๖๖.

^๘ พันเอก ปิ่น มุทุกันต์, **ประมวลศัพท์ศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๘.

^๙ พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘-๑๙.

(๑๐) โผฏฐัพพธาตุ โผฏฐัพพารมม์ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการกระทบกับกายปสาท ได้ องค์ธรรม ได้แก่ สัมผัสต่างๆ

(๑๑) จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการเห็น องค์ธรรม ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒ (การเห็นสิ่งที่ดี และไม่ดี)

(๑๒) โสตวิญญานธาตุ โสตวิญญาน ชื่อว่าธาตุ ทรงไว้ซึ่งการได้ยิน องค์ธรรม ได้แก่ โสตวิญญานจิต ๒ (การได้ยินสิ่งที่ดี และไม่ดี)

(๑๓) ฆานวิญญานธาตุ ฆานวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สึกกลิ่น องค์ธรรม ได้แก่ ฆานวิญญานจิต ๒ (การได้กลิ่นที่ดี และไม่ดี)

(๑๔) ชิวหาวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้รส องค์ธรรม ได้แก่ ชิวหาวิญญานจิต ๒ (การรู้รสที่ดี และไม่ดี)

(๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญาน ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้สัมผัส องค์ธรรม ได้แก่ กายวิญญานจิต ๒ (การสัมผัสที่ดี และไม่ดี)

(๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวง ได้แก่

- ๑) จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ทั้งฝ่ายดี และไม่ดี
- ๒) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายดี
- ๓) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นฝ่ายไม่ดี

มโนธาตุ ทรงไว้ซึ่งการรู้ปัญจอารมณ์สามัญธรรมตา องค์ธรรม ได้แก่ ปัญจทวาราวัจชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันจิต ๒

(๑๗) มโนวิญญานธาตุ จิต ๗๖ ดวง ชื่อว่ามโนวิญญานธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งการรู้ อารมณ์เป็นพิเศษ องค์ธรรม ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง ที่นอกเหนือจากมโนธาตุ ๓ และจิตที่รับอารมณ์ทาง ทวาร ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ฝ่ายดี ๕ อย่าง ฝ่ายไม่ดี ๕ อย่าง รวมเป็นจิตอีก ๑๐ ชนิด^{๑๐}

(๑๘) ธัมมธาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่าธัมมธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวลักษณะของตนๆ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน^{๑๑}

สรุปว่า ธรรมชาติใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า ธาตุ คือ สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้โดยไม่มีการวิปริตหรือเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น เป็นต้นว่า สภาพที่ทรงไว้ ซึ่งความแข็งเรียกว่า ปฐวีธาตุ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งการรับรู้อารมณ์ ก็เรียกว่า วิญญานธาตุ เป็นสภาพที่มี อยู่เองเป็นเอง ไม่มีสัตว์ มีบุคคล ตัวตน เราเขา ทำขึ้นหรือสร้างขึ้นมา

๔.๒.๒ ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสภาพธรรมต่างๆ โดยความเป็นธาตุ เพื่อเตือนให้เราระลึกว่า สังขารธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงและไม่ใช่อัตน เมื่อกล่าวถึงธาตุ เรามักคิดถึงธาตุในวิชาเคมีหรือวิชา ฟิสิกส์สารสังเคราะห์เป็นธาตุต่างๆ อาจจะดูแปลกๆที่จะกล่าวว่าตาหรือการเห็นเป็นธาตุทั้งนี้เพราะ เรายึดสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตน สิ่งที่เรายึดถือว่าเป็นตัวตนนั้น ความจริงเป็นแต่เพียงนามธาตุ และรูปธาตุที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เหมาะสมแล้วก็ดับไป จักขุปสาทเป็นแต่เพียงธาตุอย่างหนึ่งที่มี

^{๑๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๑๘-๑๙.

^{๑๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓ - ๑๘๔/๑๔๒ - ๑๔๕.

ลักษณะเฉพาะของธาตุนั้นและไม่ใช้ตัวตน จักขุประสาทเป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป การเห็นเป็นธาตุอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะของธาตุนั้น ไม่ใช้ตัวตน การเห็นเป็นนามธาตุที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยแล้วก็ดับไป

ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก สติปัญฐานสูตร ธาตุบรรพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงรูป ภายใต้อนัยของธาตุว่า

"ภิกษุทั้งหลายอีกประการหนึ่ง ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน (ความแข็ง) ธาตุน้ำธาตุไฟ ธาตุลม คนฆ่าโค หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ฉลาดฆ่าแม่โคแล้ว แบ่งออกเป็นส่วนๆ นิ่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้แหละ ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติโดย ความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกาย ภายในบ้าง ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่"^{๑๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค สมาธิบทเทศ มีข้อความอธิบายว่า เมื่อนายโคฆาตกร์เลี้ยงโคอยู่ที่ดี นำมาสู่ที่ฆ่าก็ดี จูงมาผูกไว้ในที่ฆ่านั้นก็ดี ฆ่าอยู่ที่ดี เห็นโคที่ฆ่าแล้วตายแล้วก็ดี ความสำคัญหมายว่า แม่โคยังไม่สูญหาย トラบเท่าที่ยังไม่ได้ฆ่าแหละโคนั้นแบ่งออกเป็นชิ้นๆ แต่เมื่อเธอแบ่งออกแล้วนั่งอยู่ ความหมายว่าแม่โคยอมหายไป กลายเป็นความหมายว่าเนื้อ เธอหาคิดอย่างนี้ไม่ว่า เราขายแม่โค คน เหล่านี้ซื้อแม่โคไป อันที่แท้เธอย่อมคิดอย่างนี้ว่า เราขายเนื้อ แม่ชนเหล่านี้ซื้อเนื้อไป ฉันใด แม่เมื่อ ภิกษุนี้ ครึ่งก่อนคือในเวลาเป็นปุถุชนคนโง่ จะเป็นคลุหส์ถ์ก็ตาม บรรพชีก์ก็ตาม ความสำคัญหมาย ว่า สัตว์ ว่าสัตว์เลี้ยง หรือว่าบุคคล ยังไม่หมดสิ้นไป トラบเท่าที่ยังมิได้ทำการแยกก่อน พิจารณากายนี้ ตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้วโดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อพระโยคีพิจารณาโดยความเป็น ธาตุ ความสำคัญหมายว่าเป็นสัตว์ยอมสิ้นไป จิตยอมตั้งมั่นอยู่ในสภาพที่เป็นธาตุฝ่ายเดียว^{๑๓} อาจจะไม่ชอบใจเลยที่จะรู้ว่าร่างกายเป็นธาตุ เราคิดถึงบุคคลต่างๆ ว่าเป็น "ผู้ชายคนนี้" หรือ "ผู้หญิงคนนั้น" เราไม่ชินกับการวิเคราะห์สิ่งที่เราถือว่า "คน" อย่างที่เราวิเคราะห์วัตถุเช่นในวิชาฟิสิกส์ บางคนอาจจะ คิดว่า ออกจะหยาบที่จะคิดว่าร่างกายถูกฆ่าแหละเหมือนวัวที่ถูกคนขายเนื้อฆ่าแหละ อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาร่างกายตามความเป็นจริง ร่างกายก็เป็นแต่เพียง ธาตุเท่านั้น ไม่จริงหรือที่มีแต่สภาพแข็ง เกาะกุ่ม เย็น ร้อน และตึงไหว สภาพเหล่านี้เป็นตัวตนหรือเป็นธาตุที่ไม่ใช่ตัวตน

ในมัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก พุทธาคุกสูตร ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับที่พระ เขตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความกลัว ความ ทุกข์ยาก ความเสื่อมทั้งหลายเกิดแต่คนโง่ ไม่เกิดกะบุคคลที่มีปัญญา และตรัสว่า

"ภิกษุทั้งหลาย ภัยไม่ว่าชนิดใดๆที่เกิดขึ้น อุปัทวะไม่ว่าชนิดใดๆที่เกิดขึ้น อุปสรรคไม่ว่า ชนิดใดๆที่เกิดขึ้น ทั้งหมดนั้นย่อมไม่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแล พวกเธอพึง ศึกษาไว้อย่างนี้เถิดว่าจักเป็นบัณฑิต"

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗.

^{๑๓} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑๘.

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ท่านพระอานนท์ได้ทูลพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จะควรเรียกว่า ภิกษุเป็นบัณฑิต มีปัญญาพิจารณา ด้วยเหตุเท่าไรหนอแลฯ" พระพุทธองค์ตรัสว่า

"อานนท์ เพราะภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจสมุปบาท และฉลาดในฐานะและอฐานะ ด้วยเหตุเท่านี้ จึงควรเรียกได้ว่า ภิกษุเป็นบัณฑิต มีปัญญาพิจารณา"

พระอานนท์ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ควรจะเรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุด้วยเหตุเท่าไรฯ

พระพุทธองค์ตรัสว่า "อานนท์ ธาตุนี้มี ๑๘ อย่างแล ได้แก่ ธาตุคือจักขุ ธาตุคือรูป ธาตุคือจักขุวิญญาณ ธาตุคือโสต ธาตุคือเสียง ธาตุคือโสตวิญญาณ ธาตุคือขานะ ธาตุคือกลิ่น ธาตุคือขานวิญญาณ ธาตุคือชีวหา ธาตุคือรส ธาตุคือชีวหาวิญญาณ ธาตุคือกาย ธาตุคือโผฏฐัพพะ ธาตุคือกายวิญญาณ ธาตุคือมโน ธาตุคือธัมมารมณั ธาตุคือมโนวิญญาณ อานนท์ เหล่านี้แล ธาตุ ๑๘ อย่าง ด้วยเหตุที่ภิกษุรู้ที่อยู่เห็นอยู่ จึงควรเรียกได้ว่าภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ"^{๑๔}

ฉะนั้น ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา จึงเป็นสิ่งที่ เป็นต้นเดิม เป็นมูลเดิม สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมชาติของเหตุของปัจจัย คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน เป็นสภาวะแท้ๆ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ

๔.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ลักษณะของธาตุ ๑๘ เป็นวัตถุเดิมที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้า ส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ พุทธอีกที่ธาตุ คือ พื้นเดิมของแต่ละสิ่งนั่นเอง ผู้เขียนจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่กระทบ ๖ ธาตุ

ลักษณะของธาตุ ๑๘^{๑๕} ที่กระทบ ๖ ธาตุ ได้แก่

(๑) **รูปธาตุ** มีหน้าที่กระทบตา องค์ธรรมได้แก่ รูปารมณั คือ รูปภาพหรือสีต่างๆ ที่อาศัยแสงสว่างแล้วสะท้อนไปกระทบประสาทตา มีลักษณะที่หนาที่บดด้วยเม็ดปรมาณูของมหากุฏรูป (ดิน น้ำ ไฟ ลม) ซึ่งแสงสว่างลอดไม่ได้ มีสภาพแตกดับอยู่ตลอดเวลา เมื่อแสงสว่างเกิดขึ้นสะท้อนไปกระทบกับสี สีจะสะท้อนไปกระทบกับประสาทตามีอายุ ๑๗ ขณะจิตแล้วแตกดับไป เกิดดับตลอดสุดแล้วแต่เหตุปัจจัย

รูปธาตุนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้เกิดบาปหรือบุญก็ได้ เช่น เวลาเห็นรูปภาพสีสวยๆ อยากได้ โลกเกิด เห็นรูปไม่ดีไม่ชอบ โทสะเกิด หลงรูป โมหะเกิด สิ่งเหล่านี้เป็นบาป ถ้าเวลาเห็นรูปสีอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมีสติระลึกทันปัจจุบันอยู่ ก็เลสไม่เกิดเช่นนี้เป็นบุญ

(๒) **สัทธาธาตุ** เป็นรูปธรรมมีหน้าที่กระทบโสตธาตุ องค์ธรรมได้แก่ สัทธารมณั มีสภาวะเป็นคลื่นปรมาณูในอากาศ มีลักษณะสุขุมประณีตมาก พระพุทธองค์ทรงกำหนดมาตราไว้ดังนี้

^{๑๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒.

^{๑๕} มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารักษิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๗๖.

- ๑) รตเรณู (เม็ดฝุ่น) เท่ากับ ๓๖ ตัซซารีฐลี
- ๒) ตัซซารีฐลี (ละอองเห็นขณะแสงแดดส่อง) เท่ากับ ๓๖ อณู
- ๓) อณู (เล็กมองเห็นด้วยตาเปล่าไม่ได้) เท่ากับ ๓๖ ปริมาณ
- ๔) ปริมาณ (เล็กมาก) เท่ากับ ๑ อวินิพโกครูป
- ๕) อวินิพโกครูป (รูปที่แยกกันไม่ได้) เท่ากับรูป ๘ ชนิด

รูป ๘ ชนิดนั้น คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา ละเอียดที่เป็นเม็ดปริมาณกระจายอยู่ทั่วไปหนาที่บในท่ามกลางบรรยากาศ ดังนั้นเสียงจึงสามารถไปได้รวดเร็วและไกลตามขนาดของเสียง ถ้ามีไฟฟ้าเป็นสื่อก็จะไปได้ไกลมาก สามารถข้ามไปอีกมุมโลกได้

สัทธาตุนี้ มีลักษณะแตกดับเหมือนลูกคลื่นที่ทยอยเข้ากระทบฝั่งแล้วแตกกระจายไป ฉะนั้น เมื่อเสียงวิ่งไปปะทะใบหูจึงวิ่งเข้าสู่ช่องหูอย่างรวดเร็ว กระทบกับขนสีแดงจึงจะสะท้อน ถึงวงแหวนของประสาทหู เกิดความรู้สึกขึ้นโดยมีไฮโดรยูน्यानไต้ยีนเสียงขึ้น จะตั้งอยู่ได้ ๑๗ ขณะจิต แล้วจึงดับไป เสียงอันเป็นธาตุกระทบนี้ ย่อมเป็นอารมณ์ให้จิตกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นได้

(๓) **คันธธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่กระทบประสาทจมูก องค์ธรรมได้แก่ คันธารมณ์ มีลักษณะเหมือนน้ำมันระเหย ล่องลอยไปตามสายลมมาปะทะจมูกเข้าแล้วทำให้เกิดขานวิญญานรู้กลิ่นขึ้นได้ คันธธาตุมีธรรมชาติแตกดับเป็นธรรมดาโดยผ่านมากับสายลม กระทบกับจมูกแล้วก็ผ่านไป เช่นนี้อยู่เนืองๆ

(๔) **รสธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่กระทบลิ้นให้ปรากฏแก่ชีวหาวิญญาน ความรู้รสทางลิ้น องค์ปรഥัตถธรรมได้แก่ รสารมณ์ มีลักษณะเหมือนยางเหนียวอยู่ในอาหารทุกชนิด เมื่อบริโภค อาหารเข้าไปผสมกับน้ำลาย เป็นต้น รสก็สามารถกระทบกับประสาทลิ้นทำให้การลิ้มรสรู้มีขึ้นได้ รสธาตุมีอาการแตกสลายอยู่เสมอ บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายไม่ว่าเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม เผ็ด ร้อน ประการใด เมื่อกระทบประสาทลิ้นล่างล้าคองลงไปแล้วย่อมหายไปสิ้น ถ้าไปเห็นรสตาม ความเป็นจริงว่า กระทบลิ้นแล้วดับไปก็จะเกิดความทุกข์ไม่สิ้นสุด

(๕) **โณภูฏัพพธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่กระทบสัมผัสกาย องค์ธรรมได้แก่ ปฐวี เตโช วาโย อาโป หมายถึง สภาวะของดิน ไฟ ลม สภาวะของดินได้แก่ แข็งกับอ่อน สภาวะของไฟได้แก่ ร้อนกับเย็น สภาวะของลมได้แก่ หย่อนกับตึง เวลากระทบกายย่อมผลัดเปลี่ยนกันกระทบ สุดแต่ว่าอันไหนจะเด่นชัดขึ้นเป็นใหญ่อันนั้นก็กระทบแรง ให้เกิดความรู้สึกขึ้นเฉพาะอันนั้น เช่น ฤดูหนาว เย็น กระทบ ฤดูร้อน ร้อนกระทบ ผันแปรไปตามอุตุนิยมซึ่งไม่มีอะไรมาห้ามปรามได้ มีสภาพแตกดับอยู่เสมอ ธาตุดินกระทบแล้ว ธาตุไฟก็กระทบ แล้วก็ธาตุลมกระทบอีกทำให้กายวิญญาน รู้สึกร้อน เย็น อ่อน แข็ง หย่อน ตึง แตกดับแปรปรวนเปลี่ยนแปลงกัน ไม่ขาดระยะ ถ้าไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าใจสภาวะนั้น ก็เลสก็จะเกิดขึ้นให้ยินดีในเครื่องสัมผัส เกิดโลภะ โทสะ โมหะ ล้วนแต่ก่อให้เกิดทุกข์ภัยทั้งสิ้น

(๖) **ธัมมธาตุ**^{๑๖} มีหน้าที่กระทบใจให้มีความนึกคิดต่างๆ และทรงไว้ซึ่งสภาพของตน เป็นธาตุที่พิสูจน์ได้ องค์ธรรมได้แก่ สุขุมรูป ๑๖ เจตสิก ๕๒ นิพพาน ๑

^{๑๖} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), **วิปัสสนาภูมิ**, หน้า ๑๘ - ๑๙.

๑) นิพพานนั้น หมายถึง ลักษณะว่าเป็นสันติ คือ กิเลสสงบโดยสิ้นเชิงและดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

๒) ฌัมมธาตุเป็นทั้งรูปทั้งนาม โดยสังเคราะห์ดังนี้

๑. สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปธรรม

๒. เจตสิก ๕๒ เป็นนามธรรม

๓. นิพพาน ๑ เป็นนามวิมุตติ (ดับขันธ)

ฌัมมธาตุนี้ถ้าไม่กำหนดพิจารณาให้เห็นตามที่มีอยู่แล้ว ก็จะทำให้กิเลสกำเริบ เพราะมีอวิชชา ไม่รู้สภาวะของรูปและเจตสิกที่เกิดดับ และไม่รู้นิพพานที่พ้นจากการเกิดดับ

๔.๓.๒ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่รับ ๖ ธาตุ

ลักษณะของธาตุ ๑๘^{๑๗} ที่รับ ๖ ธาตุ ได้แก่

(๑) **จักขุธาตุ** เป็นธาตุแท้อันที่ ๑ ที่มีหน้าที่รับสี องค์ธรรมได้แก่ จักขุปสาท คือ ประสาทตามีสันฐานใสขนาดเท่าศีรษะเส้น ตั้งอยู่ใจกลางตาสามารถรับสีต่างๆ ได้ เมื่อแสงสว่างสะท้อนจากสีส่งมากระทบทำให้สำเร็จการเห็นได้ จักขุธาตุนี้เป็นรูปธรรมมีสภาพแตกสลายอยู่เสมอ ประสาทตาที่ดีใช้ประกอบการเห็น รูปภาพสีต่างๆ ได้อยู่นี้ เพราะอาศัยสันตติของจักขุประสาทซึ่งเกิดดับติดต่อกันไม่ขาดสายเพราะกรรมยังไม่สิ้น

(๒) **โสตธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับเสียง องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท คือ ประสาทหู มีรูปร่างสันฐานคล้ายวงแหวน มีขนสีแดงขึ้นอยู่โดยรอบ สำหรับรับเสียงเท่านั้น มีสภาพแตกดับอยู่เสมอ ในขณะใดมีเสียงกระทบแล้วก็จะแตกดับไป แต่กรรมยังไม่สิ้นยังเป็นปัจจัยให้โสตประสาท เกิดอีก เกิดแล้วหมดอายุก็ดับไปอีก ถ้าขาดการพิจารณาให้เห็นภาพตามความเป็นจริงแล้วก็จะเกิดอุปาทาน แต่ถ้ามีสติปัญญาไม่ใส่ใจอุปาทานก็ไม่เกิด

(๓) **ฆานธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับกลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานปสาท ประสาทจมูกมีธรรมชาติใสสำหรับรับกลิ่น มีสันฐานคล้ายกีบเท้าแพะเรียงกันอยู่ในรูจมูก ทำหน้าที่รับให้ฆานวิญญาณ รู้กลิ่นได้ ฆานธาตุมีลักษณะแตกสลายและเกิดขึ้นเพราะมีกรรมเป็นปัจจัยส่งผล

(๔) **ชีวหาธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับรสให้สำเร็จการลิ้มรส องค์ธรรมได้แก่ ชิวหาปสาท ประสาทลิ้มรสมีรูปร่างสันฐานใสเหมือนกลีบบัววางซ้อนกันเป็นชั้นๆ ในเวลารับประทานอาหารเข้าไป รสก็จะปรากฏที่นั่น ชิวหาธาตุมีสภาพแตกสลายอยู่เสมอ เมื่อรสอาศัยน้ำเป็นสื่อไปกระทบประสาทลิ้น เมื่อประสาทลิ้นรับรสแล้วก็จะแตกดับไป กรรมเป็นปัจจัยให้ประสาทลิ้นเกิดขึ้น

(๕) **กายธาตุ** เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับสัมผัสโณภูฐัพพะที่มากกระทบกาย องค์ธรรมได้แก่ กายปสาท มีรูปร่างสันฐานคล้ายใยสาลีที่แผ่บางๆ แล้วซับน้ำมันซ้อนกันหลายๆ ชั้น สำหรับรับเครื่องกระทบ เช่น ความร้อนหนาว เป็นต้น เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญาณ ตั้งอยู่ทั่วสรรพางค์กาย เว้นแต่ที่ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ที่ไม่มีประสาทและที่กระดูก มีลักษณะแตกดับตามธรรมชาติโดยอาศัยกรรมเป็นปัจจัยให้เกิด เมื่อเกิดขึ้นรับสัมผัสแล้วแตกทำลายไป อานาจรกรรมปรุงแต่งให้เกิดขึ้นอีก ก็แตก

^{๑๗} มุลนิธิสัทธัมมโชติกะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารัตนบัณฑิต, หน้า ๗๖.

ทำลายไปอีก เป็นเช่นนี้และจะเป็นไปอีกตลอดเวลา ถ้าไม่เห็นแจ้งในกายธาตุตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะมีอุปาทานยึดถือว่ากายของเรา เป็นเช่นนี้ย่อมทำให้เกิดทุกข์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

(๖) มโนธาตุ^{๑๘} เป็นนามธรรม ที่โน้มไปหาอารมณ์ทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มีหน้าที่รับอารมณ์และพิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้งห้า องค์ธรรมได้แก่ อเหตุกจิต ๓ ดวง คือ สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ที่รับรู้อารมณ์ที่ดีเป็นผลของบุญดวงหนึ่ง ที่รับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีเป็นผลของบาปดวงหนึ่ง ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง เป็นจิตที่พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวาร ทั้ง ๓ ดวงนี้ต่างรับและพิจารณารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์อยู่เสมอมิได้ขาดระยะ มีสภาพเกิดและดับอยู่เสมอ กล่าวคือ เมื่ออารมณ์ทั้ง ๕ มากระทบประสาททั้ง ๕ คู่ ทาง ปัญจทวาราวชชนจิตก็จะเกิดขึ้นมาพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ นั้น อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง คือพิจารณาสี เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส สัมปฏิจฉนจิตเป็นจิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ ต่อจากปัญจทวาราวชชนจิตทั้ง ๕

- ๑) ถ้าจักขุวิญญาณเห็นรู้แล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้รูปต่อไป
- ๒) ถ้าโสตวิญญาณได้ยินเสียงแล้ว สัมปฏิจฉนจิตรับรู้เสียงต่อไป
- ๓) ถ้าฆานวิญญาณรับรู้กลิ่นแล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้กลิ่นต่อไป
- ๔) ถ้าชีวหาวิญญาณรู้รสแล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้รสต่อไป
- ๕) ถ้ากายวิญญาณรู้สึกสัมผัสแล้ว สัมปฏิจฉนจิตก็รับรู้สัมผัสต่อไป

เมื่อมโนธาตุเกิดขึ้นแล้ว ไม่มีญาณเข้าไปรู้แจ้งตามความเป็นจริง ก็จะเป็นเหตุให้มีอุปาทานยึดถือธาตุใจว่าเราคิด เราพิจารณา เรารับรู้อารมณ์ เป็นต้น จมอยู่ภายใต้โอวิชา ความมืดมน อนุการไม่รู้ตามความเป็นจริง ในที่สุดก็จะนำไปสู่ความทุกข์ไม่รู้จบ

๔.๓.๓ ลักษณะของธาตุ ๑๘ ที่รู้ ๖ ธาตุ

ลักษณะของธาตุ ๑๘^{๑๙} ที่รู้ ๖ ธาตุ ได้แก่

(๑) จักขุวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรม มีหน้าที่เห็นรูป คือ รู้สี องค์ธรรมได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป มีลักษณะรู้รูปารมณ์ คือ รู้สีเท่านั้น มีสภาพโน้มไปหารูปารมณ์ รู้สีแล้วดับไปตามธรรมชาติ เมื่อมีแสงสว่างไปกระทบสี สีก็สะท้อนไปกระทบประสาทตา เมื่อมีมนสิการ คือ เอาใจใส่ จักขุวิญญาณก็จะเห็นรูป รู้สีขึ้น ถ้าไม่มีแสงสว่าง ไม่มีสี ไม่มีประสาทตา ไม่มีมนสิการ คือ ไม่เอาใจใส่ จักขุวิญญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีจักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้ว ถ้าปราศจากสติก็มีโลภะอยากเห็น มีอุปาทานยึดมั่นว่า เราเห็น ทำให้เกิดทุกข์ภัยไม่มีที่สิ้นสุด

(๒) โสตวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรม มีหน้าที่รับรู้เสียงเท่านั้น องค์ธรรมได้แก่ โสตวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป โสตวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรมที่โน้มไปในทางอารมณ์ คือ เสียง เมื่อเสียงหรือได้ยินเสียง ก็ดับไปตามธรรมชาติของสังขารธรรม หากผู้ไม่มีสติปัญญากำกับก็ยึดมั่นถือมั่น ส่วนผู้มีสติปัญญากำกับก็ไม่ยึดมั่นถือมั่น

(๓) ฆานวิญญาณธาตุ เป็นนามธรรม มีหน้าที่รับกลิ่น องค์ธรรมได้แก่ ฆานวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป เกิดขึ้นได้ เพราะมีคันธารมณ์กระทบกับฆานประสาท มีลมและ

^{๑๘} วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดปากน้ำ, มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ (พระมงคลเทพมุนี), (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ แอน พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕๖-๑๕๙.

^{๑๙} มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารัตนวิจิตร, หน้า ๗๖.

มนสิการเป็นสื่อสัมพันธ์ให้ขานวิญญาณ ความรู้กลิ่นจึงเกิดขึ้นได้ ดังนั้น เมื่อสายลมพากลิ่นไปถูก
ประสาทจมูกพร้อมกับเอาใจใส่ การรับรู้กลิ่นก็เกิดขึ้น เมื่อกลิ่นกับสายลมผ่านไปความรู้กลิ่นก็หายไป
ด้วยตามสภาพ

(๔) **ชีวหาวิญญาณธาตุ** เป็นนามธรรม มีหน้าที่รับรู้รส ประกอบด้วยชีวหาวิญญาณธาตุ
๒ ดวง คือ ดวงบุญและดวงบาป เกิดขึ้นได้เพราะมีรสารมณัมากระทบชีวหาปสาท กายวิญญาณธาตุ
เป็นนามธรรม มีหน้าที่รู้โผฏฐัพพารมณ้อย่างเดียว องค์ธรรมได้แก่ กายวิญญาณจิต ๒ ดวง คือ ดวง
บุญและดวงบาป ถ้าร้อน เย็น อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่ดีละเอียดประณีตมาก มากกระทบ ก็เป็นโอกาส
ให้กายวิญญาณที่เป็นผลของบุญเกิดขึ้น ถ้าร้อน เย็น อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่หยาบคายมากกระทบก็
เป็นโอกาสให้กายวิญญาณที่เป็นผลของบาปเกิดขึ้นเปลี่ยนอยู่เสมอ มีสภาพแตกดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุก
ขณะ หากไม่มีปัญญารู้ทันก็จะเกิดอุปาทาน ทำให้ เกิดทุกข์ไม่มีสิ้นสุด

(๖) **มโนวิญญาณธาตุ**^{๒๐} เป็นนามธรรม มีหน้าที่รู้นึกคิดอารมณ์ต่างๆ องค์ธรรมได้แก่ จิต
๗๖ หรือ ๑๐๘ ดวง คือ

- ๑) โลกมุขจิต จิตอกุศลที่มีโลภะเป็นมูล ๘ ดวง
- ๒) โทสมุขจิต จิตอกุศลที่มีโทสะเป็นมูล ๒ ดวง
- ๓) โมหจิต จิตอกุศลที่มีโมหะเป็นมูล ๒ ดวง
- ๔) อเหตุกจิต จิตที่ไม่ประกอบเหตุ พิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวาร ๓ ดวง
พิจารณาตัดสินอารมณ์ทางมโนทวาร ๑ ดวง และจิตยัมของพระอรหันต์ ๑ ดวง
- ๕) มหากุศลจิต จิตบุญ ๘ ดวง
- ๖) มหาวิปากจิต จิตเป็นผลของบุญ ๘ ดวง
- ๗) มหากิริยาจิต จิตกิริยาที่พระอรหันต์บำเพ็ญบุญกิริยาวัตร ๘ ดวง
- ๘) รูปาวจรกุศลจิต จิตที่ได้รูปฌาน ๕ ดวง
- ๙) รูปาวจรวิปากจิต จิตที่เป็นผลของรูปฌาน ๕ ดวง
- ๑๐) รูปาวจรกิริยาจิต จิตที่ได้รูปฌานของพระอรหันต์ ๕ ดวง
- ๑๑) อรูปาวจรกุศลจิต จิตที่ได้รูปฌาน ๔ ดวง
- ๑๒) อรูปาวจรวิปากจิต จิตที่เป็นผลของรูปฌาน ๔ ดวง
- ๑๓) อรูปาวจรกิริยาจิต จิตที่ได้รูปฌานของพระอรหันต์ ๔ ดวง
- ๑๔) โลกุตตรกุศลจิต จิตที่สำเร็จจอร์ยมรรคทั้ง ๔ รวมทั้งที่ได้ฌาน ๕ เป็น ๒๐
ดวง

๑๕) โลกุตตรวิปากจิต จิตที่สำเร็จจอร์ยผลทั้ง ๔ รวมทั้งที่ได้ฌาน ๕ เป็น ๒๐ ดวง
สรุปว่า ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาโดยสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ ย่อมมีการเห็น
การได้ยิน การได้กลิ่น การรับรู้รส การสัมผัสถูกต้อง การคิดนึกอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งกิจการต่างๆ เหล่านี้
เกิดขึ้นได้ เพราะมีการประชุมร่วมกันระหว่างของ ๓ อย่าง คือ

๑) ทวาร โดยปกติแปลว่า ประตู ทาง ช่องตามร่างกาย แต่ในที่นี้หมายถึง ทาง
รับรู้อารมณ์ มี ๖ ทาง คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเป็นอายตนะภายใน

^{๒๐} วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดปากน้ำ, **มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ**
(พระมงคลเทพมุนี), หน้า ๑๕๖-๑๕๗.

๒) อารมณ์ หมายถึง เครื่องยึดเหนี่ยวของจิตใจ สิ่งที่ยึดเหนี่ยว สิ่งที่ถูกรู้หรือถูก
รับรู้ ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

๓) วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งในอารมณ์ คือความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะ
ภายนอกและภายในกระทบ มี ๖ อย่างเหมือนกันคือ การรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๔.๔ ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ธาตุ ๑๘ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา ได้แก่ ความเป็นรูป-นามของธาตุ ๑๘^{๒๑}
ผู้เขียนจะได้นำเสนอต่อไปนี้

ธาตุ ๑๘ เป็นรูป-นาม ได้ดังนี้

จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ สัทธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ และ
โผฏฐัพพธาตุ เป็นรูปชั้น จัดเป็นรูป เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลง
เสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากระทบ จึงจัดเป็นรูป

จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
กายวิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ เป็นวิญญาณชั้น จัดเป็นนาม เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็น
นาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก จึงจัดเป็นนาม

ส่วนอัมมธาตุ ยกเว้นพระนิพพาน สงเคราะห์ได้เป็น ๔ ชั้น รูปชั้น เวทนาชั้น
สัญญาชั้น และสังขารชั้น จัดเป็นทั้งรูป และนาม เพราะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นรูป มีลักษณะ
แตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากระทบ จึงจัดเป็นรูป และ
เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึก
จึงจัดเป็นนาม

ตารางแสดงการจัดธาตุ ๑๘ เป็นรูป-นาม

ธาตุ ๑๘	รูป / นาม	
	รูป	นาม
จักขุธาตุ	รูป	
โสตธาตุ	รูป	
ฆานธาตุ	รูป	
ชิวหาธาตุ	รูป	
กายธาตุ	รูป	
มโนธาตุ		นาม
รูปธาตุ	รูป	
สัทธาตุ	รูป	

^{๒๑} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร),
พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๘๐-๙๘๕.

คันธธาตุ	รูป	
รสธาตุ	รูป	
โผฏฐัพพธาตุ	รูป	
ฉัมมธาตุ	รูป	นาม
จักขุวิญญาณธาตุ		นาม
โสตวิญญาณธาตุ		นาม
ฆานวิญญาณธาตุ		นาม
ชีวหาวิญญาณธาตุ		นาม
กายวิญญาณธาตุ		นาม
มโนวิญญาณธาตุ		นาม

ธาตุ มี ๑๘ ก็ด้วยการเกิดขึ้นของวิญญาณ โดยอำนาจ แห่งอายตนะภายใน คือ ทวาร ๖ รับกระทบ ได้แก่ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุกับอายตนะภายนอก คือ อารมณ์ ๖ ธาตุกระทบ ได้แก่ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ฉัมมธาตุ จึงทำให้เกิด วิญญาณ ๖ ธาตุรู้ ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กาย วิญญาณธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ เป็นหมวดๆ^{๒๒}

ตารางแสดงการจัด ธาตุ ๑๘ แยกเป็นธาตุรับ ธาตุกระทบ และธาตุรู้

ทวาร (ธาตุรับ)	อารมณ์ (ธาตุกระทบ)	วิญญาณ (ธาตุรู้)
๑ จักขุธาตุ คือ ประสาทตา	๑ รูปธาตุ คือ สีต่างๆ	๑ จักขุวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่เห็นรูป
๒ โสตธาตุ คือ ประสาทหู	๒ สัทธาธาตุ คือ เสียงต่างๆ	๒ โสตวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่ได้ยินเสียง
๓ ฆานธาตุ คือ ประสาทจมูก	๓ คันธธาตุ คือ กลิ่นต่างๆ	๓ ฆานวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้กลิ่น
๔ ชิวหาธาตุ คือ ประสาทลิ้น	๔ รสธาตุ คือ รสต่างๆ	๔ ชิวหาวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้รส
๕ กายธาตุ คือ ประสาทกาย	๕ โผฏฐัพพธาตุ คือ เครื่องกระทบกายต่างๆ	๕ กายวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้สัมผัส
๖ มโนธาตุ คือ ใจที่รับอารมณ์ และพิจารณาอารมณ์ทวารทั้ง ๕	๖ ฉัมมธาตุ คือ เครื่องกระทบ ใจต่างๆ	๖ มโนวิญญาณธาตุ คือ ธาตุที่รู้ความรู้สึกนึกคิด

^{๒๒} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๘-๙๒.

๔.๕ ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา คือ ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และอัมมธาตุ กับความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้

(๑) การกำหนดรู้ในขณะเห็น (การพิจารณาจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ) การปฏิบัติวิปัสสนา หยั่งเห็นรูป-นาม ธาตุตามความเป็นจริงย่อมรับรู้สภาวะการเห็น และรูปอันเป็นที่อาศัยของจิต (วิญญาณธาตุ) พร้อมทั้งรูปธาตุที่เกิดจากจิตในขณะนั้นๆ การพิจารณาในขณะเห็น เมื่อวิปัสสนาญาณหยั่งเห็น รูป-นาม และกำหนดรู้ปัจจัยซึ่ง เรียกว่า ญาตปริญญา ได้แก่ การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดพิจารณา เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ เกิดขึ้นแล้วดับไปเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน^{๒๓}

(๒) การกำหนดรู้ในขณะได้ยิน (การพิจารณาโสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะได้ยิน หมายถึง โสตธาตุ (โสตปสาท) สัทธาธาตุ (สัททารมณ) สภาวะได้ยิน การกระทบกันระหว่าง โสตธาตุกับสัทธาธาตุ และโสตวิญญาณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือความเสียใจหรือความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะได้ยิน เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ผัสสะ (โสตสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออูเบกขา (โสตสัมผัสสะเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๓) การกำหนดรู้ในขณะดมกลิ่น (การพิจารณาฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะดมกลิ่น หมายถึง ฆานธาตุ (ฆานปสาท) คันธธาตุ (คันธารมณ) สภาวะได้กลิ่น การกระทบกันระหว่างฆานธาตุกับคันธธาตุ และฆานวิญญาณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือประกอบด้วยความเสียใจหรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะดมกลิ่น เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ผัสสะ (ฆานสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออูเบกขา (ฆานสัมผัสสะเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๔) การกำหนดรู้ในขณะลิ้มรส (การพิจารณาชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ) การพิจารณาในขณะลิ้มรส หมายถึง ชิวหาธาตุ (ชิวหาปสาท) รสธาตุ (รสารมณ) สภาวะได้ลิ้มรส การกระทบกันระหว่างชิวหาธาตุกับรสธาตุ และชิวหาวิญญาณธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจหรือประกอบด้วยความเสียใจหรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะลิ้มรส เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ ผัสสะ (ชิวหาสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออูเบกขา (ชิวหาสัมผัสสะเวทนา) จน

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘-๘๙.

เห็นการเกิดขึ้น แล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็ว เห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๕) การกำหนดรู้ในขณะสัมผัส (การพิจารณากายธาตุ ใญ่ภูฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ) การพิจารณาในขณะสัมผัส หมายถึง กายธาตุ (กายปสาท) ใญ่ภูฐัพพธาตุ (ใญ่ภูฐัพพารมณ) สภาวะได้สัมผัส การกระทบกันระหว่างกายธาตุ กับใญ่ภูฐัพพธาตุ และกายวิญญานธาตุ ที่ประกอบด้วยความดีใจ หรือประกอบด้วยความเสียใจ หรือประกอบด้วยความรู้สึกเฉยๆ เมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว การพิจารณาในขณะสัมผัส เป็นการรับรู้สภาวะธรรม ๕ ประการ ตามสมควร ได้แก่ กายธาตุ ใญ่ภูฐัพพธาตุ กายวิญญานธาตุ ผัสสะ (กายสัมผัสสะ) เวทนา ๓ สุขหรือทุกข์หรืออเบกขา (กายสัมผัสสะขาเวทนา) จนเห็นการเกิดขึ้นแล้วดับไปของสภาวะธรรม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วเห็นไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

(๖) การกำหนดรู้มโนทวาร (การพิจารณามโนธาตุ) ในขณะที่ผู้เจริญวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น อาจารย์ก็ว่าไม่ต่อเนื่องๆ บางขณะอาจมีช่องว่างทำให้สำคัญว่าอารมณ์ที่รับรู้ไม่ต่อเนื่อง ความจริงแล้วเป็นลักษณะของภวังคจิตคั่นระหว่างอยู่ การรับรู้ความขาดช่วงเป็นการรับรู้ภวังคจิต ที่แสดงไตรลักษณ์ว่า สภาวะทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน^{๒๔}

ฉะนั้น ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา นักศึกษาจะได้เรียนรู้วิปัสสนาภูมิที่เรียกว่า ธาตุ ซึ่งเราอาจจะนึกถึงธาตุต่างๆ ที่มีอยู่ในโลก หลายร้อยธาตุ แต่สำหรับธาตุในวิปัสสนาภูมิ มีความแตกต่างจากธาตุที่เข้าใจกันนั้นน้อยเพียงใด

๔.๖ สรุปท้ายบท

ธาตุ ๑๘ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาคือ ทวาร ๖ อารมณ ๖ และวิญญาน ๖ รวม ๑๘ นี้เอง เรียกว่า ธาตุ ๑๘ ดังนั้น ความเป็นไปทั้งมวลในสรรพสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ เรื่องอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี สภาพความเป็นอยู่ของธาตุ ๑๘ เหล่านี้กล่าวได้ว่าเป็น “นิสสัตตะ คือ ไม่ใช่เป็นสัตว์ เป็นบุคคลความเป็นไปทั้งมวลในสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุมพร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ สภาพของตนมีคุณสมบัติเช่นใด ก็รักษาสภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่เปลี่ยนแปลง เช่น จักขุธาตุ มีสภาพใสสมควรให้สีต่างๆ มาปรากฏขึ้นเมื่อได้รับการกระทบ เมื่อจักขุธาตุนี้เกิดอยู่กับใครก็ตาม ไม่ว่าคน สัตว์ เทวดา จักขุธาตุย่อมคงสภาพใสเป็นปกติ รับสีต่างๆ ได้ ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงเอาจักขุธาตุไปรับเสียงแทนโสตธาตุ หรือรับกลิ่นแทนฆานธาตุได้ ความใสของจักขุธาตุรับสีได้เพียงอย่างเดียวตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นจักขุธาตุที่เกิดกับผู้ใด หรือ รูปธาตุ (สี) มีสภาพแสดงสี ให้ปรากฏได้ในทางตา ก็คงทรงสภาพแสดงสีอยู่ ดังนั้นไม่มีเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถแสดงสีให้ปรากฏในทางหู หรือจมูกได้ หรือจักขุวิญญานธาตุ ทรงไว้ซึ่งสภาพเห็น จักขุวิญญานธาตุจะเกิดขึ้นกับใครก็ตาม ย่อมทำหน้าที่ได้ประการเดียวเท่านั้น คือ การเห็น จะบังคับไม่ให้เห็น บังคับให้ไปได้ยิน หรือได้กลิ่นแทน เป็นไปไม่ได้ ธาตุ ๑๘ นี้เป็นความเป็นไปทั้งมวลในสรรพสิ่งที่มีชีวิต จึงเป็นเพียงการประชุม พร้อมกันของธาตุทั้ง ๑๘ เรื่องอื่นๆ นอกเหนือจากนี้ไม่มี และการจะรู้ว่าธาตุนั้น ตกอยู่

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘-๘๙.

ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน ได้อย่างชัดๆ ก็ต้องเห็นอย่างชัดเจน การที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนนั้น ก็ต้องเห็นด้วยธรรมจักษุ

๔. ๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกธาตุ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของธาตุ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายธาตุ ๑๒ กับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายธาตุ ๑๘ กับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๔.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. **ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

ปิ่น มุทุกันต์, พันเอก. **ประมวลศัพท์ศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๔๕.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘.

พระพุทโธสเถระ รัตน. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รัตน. **ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.

มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ. **คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารามภริธรรมิกะโท**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๔๐.

วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ และสมาคมศิษย์หลวงพ่อดาวตม. **มรดกธรรมของหลวงวัดปากน้ำ (พระมงคลเทพมุนี)**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ แอน พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙.